

СТИЛИСТИКА НА ЕЗИКА, СТИЛИСТИКА НА РЕЧТА ИЛИ СЕМАНТИЧЕСКА СТИЛИСТИКА

Общозвестен е фактът, че стилистиката като дисциплина е с най-неустановен статус сред науките, чийто обект е словото. Тази неустановеност личи в схващанията на различните учени-стилисти, които определят стилистиката или като дял на езикознанието, или на литературознанието, или като самостоятелна наука, та дори я обявяват за „алфата и бетата на филологията“ (К. Фослер). Като се абстрахираме от крайностите в тези възгледи, не може да не признаем известно основание за всеки от тях.

⁵ Вж. В. П о п о в а, Из историята на една членна форма в книжовния български език. — В: Помагало по история на българския книжовен език (Възрожденски период). Съставител В. Попова, С., 1979, с. 290—308.

⁶ Вж. В. П о п о в а, пос. ст., с. 297 и следв.

На какво се дължи необикновената популярност на тази дисциплина и защо въпреки многобройните стилистични изследвания тя все още е на етап, за който при известна скептична настроеност към възможностите ѝ или пък непримиримост към догматизма на методите ѝ основателно можем да кажем: „Всичко, което прави стилистиката, е чудесно, но защо е заменила имената на риториката или феноменологията, след като не е успяла дори да ги обедини?“ Още по-обезкуражително пък стилистическите факти действуват при проверка на всяка системна или моделираща теория, претендираща за обхващане на езика и за обяснение на неговите механизми. Известни са проблемите, до които стигна машинният превод именно поради невъзможността си да се справи точно с тези явления в езика, с които се занимава стилистиката.

Стилистиката, в днешното разбиране за нея, е нова наука. Ш. Бали с прочутия си „Трактат по стилистика“ в началото на ХХ в. (1902) постави основите на лингвистичната стилистика, но стилът е бил обект на изследвания от древността до Бали и до днес без прекъсване. Както в много други обзори, и тук ще започнем с неизменното „следвайки Аристотел. . .“. И наистина риториката и нейните принципи, обосновани от него и последователите му през елинистичния период, са в изключително тясна връзка със стила. От една страна, развива се теорията за „украсяването“ на стила с различни тропи и фигури, а, от друга страна, той е разделен на три дяла — „висок“, „среден“ и „нисък“, по функционален принцип. Доразвитият римски вариант на елинската риторика не е загубил достойнствата си до наши дни. Дори в много съвременни изследвания античната риторична теория почти изцяло е иззела функциите на стилистиката. Цицерон, Цезар, Квинтилиан и Хораций в своите трактати не само укрепват основите на стилистиката, но техните тезиси не са изгубили нито частица от силата си и днес. Срв. „Изборът на думите е начало на всяко красноречие“ — Цезар, или пък Хораций, който в своята „Ars poetica“ солидарно с Вергилий смята за „чудесно казано“, ако „изкусното съчетание на думите направи старата дума нова и ако открие в словото нови възможности“. Не случайно принципите на римския класицизъм се приспособяват по-късно за европейския от Боало в същия дух, та дори и в съчинение със същото заглавие. Не случайно и програмното стихотворение на Верлен и на френския символизъм също носи заглавието „Art poétique“, макар някои от принципите му да изглеждат съвсем нови и различни.

Но какво в същност е стилът — предметът на стилистиката? Наред с крайното и в двете посоки мнение на А. Риварол „стилът не е нищо, но няма нищо без стил“ особено популярни са други две противоположни на пръв поглед едно на друго мнения: „Стилът — това е човекът“ — Буфон, и „Стилът — това е подходящата дума на подходящото място“ — Суифт (или вариантът на Толстой „Единствено възможният ред на единствено възможните думи“). Тези мнения, разбира се, са крайни поради афористичния си характер, но и много противоречиви. За да изясним противоречивостта им, ще приведем сполучливото и точно определение на П. Гиро¹ за различните видове стилистика: описателна, генетическа и функционална, на които отговарят цитираните определения. Генетическата стилистика е главно приоритет на литературознанието и се заражда, когато произведението на изкуството започва да се разглежда като израз на индивидуалния опит. Точно от тази гледна точка, при която стилът се състои от стилистични средства, използвани от даден писател или от група писатели в зависимост от техните индивидуални особености: стилът — това е човекът.

Другата позиция, според която стилът зависи от избора на съответна дума и израз от инвентара, който предлага езикът с всички негови формални възможности за постигане на специфичен ефект, е на другия полюс. Като допълнение на този вид стилистика ще посочим функционалната стилистика, която се занимава със систематизиране и изучаване на различните стилистични окраски в зависимост от сферата на употреба.

Споменаваме накратко тези разбирания за стила и съответните видове стилистика, защото са достатъчно познати и разпространени като метод за изследване. Ще отбележим

¹ П. Г и р о, Раздели и направления стилистики и их проблематика, в сб. Новое в зарубежной лингвистике, М., 1980, с. 35—68.

и общото между тези наглед противоположни концепции — това е разглеждането на стила върху базата на езиковите факти в тяхната системност и детерминираност. Тук се налага да направим първото основно и традиционно разграничение между език и реч. Припомняме го не само защото то се прави едва напоследък в стилистиката, но и защото много често все още се забравя от много изследователи и става причина за най-различни разногласия. Самият факт, че освен значение (денотативно и конотативно) в езика, в речта езиковите единици добиват и допълнителен смисъл, още повече, че и Бали специално го подчертава, е достатъчно важен. Другият факт, че езиков стил не съществува извън текста (изказването), също е необходимо специално да се отбележи.

Ако разглеждаме стила в акта на комуникация — схема, предоставена ни от Р. Якобсон като „код“ (език) и „съобщение“ (реч, текст), ще установим, че текстът (изказването) представлява органическо единство, несводимо към сумата на компонентите му. Това, което се губи, също е някакъв смисъл. Съвременната стилистика търси път за правилно и адекватно решение и го намира в анализа на текста. Значителна заслуга в тази област отново има Роман Якобсон с голяма част от трудовете си и с широко известните си анализи на литературни произведения. Като че ли вече правилното решение е намерено — в синтагматичен план се разглеждат различните съставлящи от различни равнища, установяват се специфичните им взаимоотношения, но резултатите все още не са напълно удовлетворителни. Обратният път на съчетаване според нормите от различен ранг, дори при отчитане на спецификата и избора на съответните езикови средства при същата идея (според анализиращия) не дава съобщение (а още по-малко художествено произведение) със стойността на анализираното. Опитите на Рифатер и други автори да се игнорира всякаква норма и да се търси обяснение на стила в експресивната конотация на средствата, свързани във вътрешната, иманентна организация на текста, която се възприема от читателя, и твърдението, че отговор на въпроса ще ни даде изследването на неговите реакции, са също с доста съмнителни резултати.

От казаното дотук става ясно, че нито стилистиката на езика, нито стилистиката на речта сами за себе си са в състояние въпреки високата си степен на развитие да решат основния проблем на стилистиката изобщо — преди всичко — цялостно и пълно разбиране на текста и кода за това разбиране, но не кодът само като лингвистична даденост на повърхността, а и като съчетание от смисъл, получен от различни равнища. Тук трябва да отбележим следващата важна „подробност“, която често се пренебрегва. Това е знаковият характер на езика. Няма да се спираме специално на този в общи линии изяснен проблем. Ще обърнем внимание на знаковия характер на думата, на често забравения факт, че езиковата „реалност“ (като знакова) е на по-друго равнище от логическата реалност. Освен това хипотезата на Б. Дянков² за логическата полиструктурност на естествените езици открива широки хоризонти за стилистичния анализ. Ако приемем тази хипотеза, получаваме още едно доказателство, че т. нар. стилистичен ефект, който интуитивно схващаме, наистина е създаден от особена, специфична употреба на езикови единици по специфичен начин, но с голямата разлика, че тези единици може да не се отличават абсолютно по нищо от всички останали в езика и ефектът се получава единствено от допълнителния смисъл. Много е вероятно знаковият характер на езика да не е елементарен, а полиструктурен, на което ни навежда не само интуитивното впечатление за безкрайните възможности на естествените езици като универсално информационни и информационно търсещи системи. Тези предположения може би изглеждат съмнителни, но трябва да подчертаем, че въпросът за подтекста от край време се разглежда на интуитивно равнище и това, че той е неоспорим факт и носител на допълнителен смисъл, се признава от всички. Особено внимание на подтекста обръщат и психолозите, и по-специално А. Лурия. Според мене проблеми на семантиката и на стилистиката преди всичко са тези успоредни смисли, които имплицитно се съдържат в семантиката, експлицирана на равнището на текста. Ако се следва тази логика, може да се твърди, че след формалния анализ на текста следващ

² Б. Дя н к о в, Семантика и логика, С., 1975.

етап е анализът на подтекста въз основа на дадения текст, лингвистичния контекст и ситуационния контекст.

Друга важна особеност на езиковата единица е нейната способност да изразява съответен смисъл като част от значението ѝ, в зависимост от контекста, в който е употребена. Различните актуализирани подзначения, които носят необходимия смисъл, създават динамика на лексикалното значение в акта на речта. Тяхната дискретност в статичността на езика се експлицира в речта и те създават стилистичен ефект у възприемачия. Тези особености на думите (лексикалните единици) заедно със способността им да означават в съответен контекст или общото, или единичното, или особеното, както и да влизат в съчетания с подобни думи, са забелязани интуитивно, както казахме по-горе, още от Хораций и винаги са били основна тема на изказванията на поети и писатели. Особено наблягат на тези възможности френските и руските символисти. Макар и не строго лингвистични, техните теории не бива да се подценяват поне заради това, че са насочили вниманието към стилистиката и с това са дали силен тласък на развитието ѝ.

Преди да преминем към стила на художествената литература ще споменем между другото, че разликата между художествените и нехудожествените текстове едва ли трябва да се търси на функционално равнище. Художествената литература не използва езиковите средства от всички функционални стилове, както обикновено се смята, а си служи с обикновения език, но използвайки го по специфичен начин като средство за създаване на произведения на изкуството. Особено важно е да се отбележи, че изкуството има също знаков характер и по този начин езикът на художествената литература се явява с още едно равнище отдалечен от езика на останалите (нехудожествени) текстове. От казаното става ясно, че стилистичните възможности на езика на нехудожествените текстове не са помалки от тези на езика на художествената литература. Разликата е само в допълнителната знаковост на произведението на изкуството. Може би на някого ще се стори странно, но дори разговорната реч не е лишена от възможности за изразяване на най-различен смисъл, т. е. от стилистичен ефект и дори от образност. Същото може да се каже и за езика на научните съчинения. Не са невъзможни случаи, при които обикновен разговор може да предизвика стилистичен ефект като от художествен текст. Ако се вгледаме по-внимателно, същия ефект ще забележим и в научно-популярните статии, напр. на А. Златаров, в публицистиката на Хр. Ботев, А. Страшимиров и на някои наши съвременници (без да привеждаме примери с чужди автори).

И все пак художественото произведение дава по-големи възможности за стилистични ефекти. Освен че използва всички изброени езикови качества в речта, художествените стилове се характеризират с изключително богата образност благодарение на споменатите способности на езиковите единици и на способността им едновременно да означават и „понятие“, и „представа“, рязко да ги противопоставят или пък да използват необходимия за случая смисъл. Да прибавим и оригиналните експлицитни и имплицитни аналогии и други асоциации, които в подобен текст са в правото си на свободна проява и освободени от изискването за точност и яснота. Дори много често в такива текстове се търси двусмислицата, неясният смисъл и дори логическата безсмислица и особено проявата на подтекста.

Не е излишно като илюстрация едно мнение на Ж. Морас от „Манифест на символизма“: „Няма нищо изненадващо в обвинението за неяснота, хвърлено срещу такава (на френските символисти) естетика от читатели, прочели оттук-оттам по нещо. Но какво да се прави? Не бяха ли обявени за двусмислени и Пиндаровите „Питийски оди“, и Шекспировият „Хамлет“, и Дантевият „Нов живот“, и втората част на Гьотевия „Фауст“, и Флоберовото „Изкушение на свети Антоний“?

Като отбележим още веднъж знаковия характер на изкуството и прибавим всички възможности за ефект, които то предлага само по себе си и които тук нямаме възможност да споменем, можем да разберем до какви дълбочини и през колко различни равнища се налага да премине възприемачият, за да може пълно и адекватно да възприеме художественото произведение и да се наслади напълно от ефекта му. Излишно е да отбелязва-

ме, че тези равнища са семантични (макар и не винаги в лингвистичен план) и са от компетенцията на стилистиката.

Ключ за практическото решаване на въпросите на стилистиката като диференциален анализ на текста с постоянно отчитане на неговата семантична (в най-общ смисъл) цялост до определен етап ни дава известният семантик С. Улман³. Той разглежда два вида семантически ситуации — прости и сложни, според това, дали значението се проявява в един смисъл, или в няколко смисъла. Към простите той отнася различните видове (фонетични, морфологични и семантични) мотивации, като особено внимание отделя на семантическите, към които причислява образността „във всичките ѝ безбройни прояви“, „размитостта“ на значението и обертоновете и регистрите (термини от лингвистика на текста, означаващи различните смислови допълнения), въз основа на възможностите на езиковите единици да се използват в референциална и в емоционална отнесеност, от една страна, и в „понятийна“ и „образна“ — от друга. Специално внимание С. Улман отделя на различните видове метафори, като изтъква техните неограничени възможности за създаване на образност (и привежда мненията на Аристотел и много други автори по този въпрос).

Сложните семантически ситуации обхващат главно двусмислиците при полисемия и омонимия в техните експлицитни или имплицитни реализации. Парадигматичните и синтагматичните отношения между думите са разгледани специално.

Подходът на Улман за анализ на текста се очертава като най-надежден поради семантичния си характер. Важно за този подход е, че той е строго лингвистичен и не е достатъчно теоретично обоснован за такъв вид анализ, макар че практическото му приложение дава много добри резултати. Наистина това е центърът на проблема на стилистиката, но не бива да се забравя, че този вид анализ се прилага предимно за художествени текстове, чиято интерпретация изисква и някои, строго погледнато, и семантични анализи, например на фонетично и морфологично равнище в поезията, на патиструктурно макроравнище при анализ на подтекста в цялост и накрая — отчитане на допълнителната знаковост на художествения текст като произведение на изкуството, където трябва да се отчитат и други също семантични отношения. Наистина те не са строго лингвистични, но поради това, че се проявяват чрез езика, картината на анализа без тях е непълна.

В заключение можем да кажем, че нито стилистиката на езика, нито стилистиката на речта във всичките си течения и модификации са в състояние да отговорят в достатъчна степен на изискванията за пълен и адекватен анализ на текста, което е и конкретната цел на стилистиката. Много от постиженията на тези видове стилистика от един или друг ъгъл хвърлят светлина върху тази цел и се използват, където е необходимо и целесъобразно. Истински и сериозен научен облик обаче стилистиката получава едва като особен вид семантика, с която едни от филологическите науки изобщо не се занимават, а други я разглеждат на чисто интуитивни основи. В *теоретично езиково* отношение това е именно тази семантика, която само отчасти се проявява на наблюдаваната повърхност на езика и която до днес се оказва непревземаема крепост за всички лингвистични теории.

На практика стилистическите изследвания се свеждат главно към анализ на текста като регистриран езиков материал в рамките на комуникацията на базата на кода-език. Резултатите показват, че е задължително тези изследвания да бъдат в синтагматичен план и различните съставлящи да се разглеждат в парадигмата на всяко едно равнище, преди всичко като смисъл от цялостната семантика на дадения текст. Това, което не достига на постигнатите резултати, ни кара да обърнем поглед към теориите за полиструктурността на естествените езици и полисемантичността на текста, и особено на художествения. Реалистичният поглед за сега би трябвало да ни предпази от стремежа към прибързано решаване на тези въпроси, а да насочи усилията ни към разгадаване на действителните тайни на езика и речта, ключ за което по всяка вероятност ще ни даде стилистиката като семантика.

Иван Касабов

³ С. Улман, *Стилистика и семантика*, в сб. *Новое в зарубежной лингвистике*, М, 1980, с. 227—252.